

ПЕТАР Н. ЂУРАНОВИЋ

СА СМРЋУ — НА ТИ

„Ни једно ропство није срамотије
од добровољног“.

(Луције Сенека)

Са Михаилом Лалићем се можеш срести онда када сњегови затисну путеве, када ноћи оглуве, када урличу вјетрине и огањ на огњишту догорјева као и сам живот, и, никада не знаш оће ли испод свеуништавајућег пепела остати искра, жар, главна из које ће букнути, у неко јутро које још није дошло, — нови огањ и свевидећа свјетлост, — што се тако нештедимице просипала по људима и народима из очију овога знаменитог трепчанина. И само име његово Мих — а — ел, на једном древном језику значи „Нико као бог“. Да ли је у Трепчи, надомак Андријевице, то значење имена постало и дио живота овога човјека, — разјасниће вријеме, јер све оно што је урадио и створио Михаило Лалић настало је онда када се није знало ЈЕ ЛИ ТЕЖЕ ЧОВЈЕКУ У ВРЕМЕНУ ИЛИ ВРЕМЕНУ У ЧОВЈЕКУ!

Градећи големо здање своје литературе Михаило Лалић је изграђивао и вакат у којему је оно настајало, па је тако у тој грађевини настањен свијет којег више нема, свијет који ће будући свјетови препознавати по Михаилу Лалићу.

Свијет саздан од мудрих ријечи које су настајале у тамним ноћима, у омарју, на ораници, у шумском честару, на улици градској у зебњи да се не буде последњи, да се потоњом урм човјек јави завичају у чијим преврнутим очима очајава смрт, — која је овдје и сада и вазда била и остала, са нама на Ти! Гладни и смрти и истине која је у њој, никада нијесмо заборавили да нас на њу све навикава од када паднемо челом на ледину, од када чуђењем напунимо очи, од када начинимо први корак спреман за скок, за убиство, за клање. Ни они који непрестано пишу, размишљају и говоре о смрти као крају живота неће од-

понетнути тајни настанак живе материје. Може бити да се све сво догодило и прије него што је почело, некада, негдје у другом врмену (ако је времена и било прије него га је људски род измислио!), — па се сада само обнавља да нас подсјети колико смо луди и ништавни. Неке смрти су тако мале и безначајне да су их људи брзо заборављали, а оно што се заборавља, што се не памти као и да није постојало. Коначно: само смрт нема никакве изгледе да нас утјешу и разјасни. Како љуто јече предсмртне ријечи Михаила Јалића: „Изненада, изненада“ . . . ., и, то је било све што је у задњем трену казао овај мудри човјек одлазећи из живота и са овога свијета. А знао је Михаило Јалић да та крбава и квргава, згурена и злочеста, тавна и безуба, стоока и краката, — смрт има своје тајне путеве и пролазе, има неке стазе и богазе којима се прикрада живом створу, има засједе у којима као „мртва стража“ чека плијен и без милости га одводи тамо гдје нас више никада неће бити, тамо гдје траје тама, тамо гдје се једначимо по материји, по праху и пепелу, тамо гдје изгоримо као да никада и нијесмо постојали. . . Али, неки ријетки, велики, мудри који уписују да упамте вријеме, да га касније тумаче, да нам га дарују као своје сјећање и памћење, — какав је био и Михаило Јалић, — знају како и на који начин са тим временом изаћи на крај, свести рачуне се собом и са вактом у којему се трајало, — сазнају оно што други не могу и никада неће сазнати, ускоче у велику, непрегледну, необјатну суштину свега што јесте и онога што није, — те нам тако тумаче себе и оно што је настало у њима, да бисмо схватили истине без којих се не бисмо могли казивати именом којим се казујемо. . . Тамо гдје нема живота, — нема ни наде! Ничега нема, никада и неће бити ни јутра ни вечери, ни заласка ни изласка сунца, нема росе на тим пустим и смрћу насељеним ливадама, нема наде, има само смрти.

Михаило Јалић је од својих првих стихова (сабраних у збирци „Стазе слободе“), — до како кажу својих „Дневничких записа“, — остао морални ослонац генерацијама које су стасавале заједно са његовом литературом. У томе безмјерном свијету правдољубља и истине, у томе од свих обмана и заблуда очишћеном простору, — налази се сва философија коју је овај трепчанин, овај паметни и достојанствени господар ријечи са обала зеленог Лима, — одаслао у свијет, да свијету (таквом какав је) исприча, да каже какви смо ми и како смо браћа и небраћа. Мислим да то нико у нас и није учинио тако гордо и тако човјечно како је то учинио Михаило Јалић. Наша историја, наше жетве и наше клетве, наше мржње (све до оне јавне) које су нас затирале, којима смо вадили очи једни другима, до несачувањених и заборављених, до јама, и, ледина претворених у гробља, — све то живи у књигама које нам је оставио Михаило Јалић да бисмо о себи знали онолико колико треба и да би свијет видио да смо то што јесмо и да нас другачијих нема.

О нашим диобама, о правдама и неправдама, — подучавао нас је Лалић. Говорио је да ћемо себи ископати кућу и угасити огњиште, јер не дамо разуму да надвлада наше подјеле у које тонемо, даavimo се на радост онима који у те наше неспоразуме сипају отровну со зависти као у живе ране, наше ране без пребола и без лијека. . . И Ладо и Тадија и Борован и касније, или раније Пејо, — све до онога прамона таме из којег искачу замрле ријечи. Рика или у шумском честару обневидјелог Маоника. . . И, сви они који су за вјечност (докле и она буде трајала) насељени да нас опомињу на разур, на наше несреће које нас носе као мутна ријека, — која нам не даје наде за повратак, не да нам да се освијешћени и прочишћени сретнемо са нашим истинским сновима у којима нема похара и помора. . .

„Тудор гора сјеновита
рањенога Бора пита!
Јесу ли ти тешке ране,
Чемеркићу Бороване“?

И ово Лалићево питање је остало без одговора!
Нема лијека и нема спаса!

То је порука коју они који хће да опстану, морају знати и запамтити. Само тако се можемо супротставити злу црном које на нас насреће: на нас, наш живот, наше име и нашу вјеру. Како да се супротставимо тевтонском сраму, германском безумљу и ватиканском безнађу, ако не будемо заједно с краја на крај свијета и планете, — тамо гдје нас има да нас заиста има и да будемо оно што јесмо. . .

Михаило Лалић није признавао сумрак подјела несреће у којима пливамо као ријеком без наде на повратак. . .

Тако, народ подијељен и омражен коље се међусобно (све, као тобоже, ствара историју, просипа и пресипа нека златна слова, удовичке лажи), — коље се, убија и дијете у одиви, а кад се све заврши (траје онолико колико су зли људи и васељена хтјели да траје) када зарасту злослутна уста јама, када се пространим гробљима јаве стрављене младе траве (није никоме лако ко на смрти израста!), — други неки људи почну да праве државу према своме лику и облику. Над пустим кућиштима вију и гракћу злослутне тице, дозивају душе покланих и спаљених да заједно одлете у небо. Тице кажу да на небу нема покоља. Да се на небу не мрзе међусобно. . . А је ли икада и игдје народ знао гдје је то небо под којим му други кроје капу и скивају шију. Нама су вјекови погани, из руку избили и поломили лутњу, балалајку и флауту па нам умјесто њих тутнули у шаке криви, затровани азијатски нож да њиме, у грлу брата, прекољемо и пресушимо поток пјесме и радости. Када се провалије међу нама мало примире и престану да ричу и срчу зле сокове који као свенародно надање остају над изворима из којих су

некада текле здраве ријечи. Када извори пресуше, — на́да нема, разума нема, почиње доба мрака и безакоња, у које упадају цијеле земље и народи. . .

. . . Ако немаш хљеба, — понуди му боље сјутра. Лаковјеран (какав и јесте!) дио народа ће кренути за тобом. А ти, — скривајући свој кукавичлук и патолошки егоцентризам, засипајући их ријечима као пљевом са бјелосвјетског гумна, као пепелом и прашином, — ослијепићеш их па ће ћори и избезумљени од обећања, — ускочити у воду и у огањ, а ти ћеш на челу те големе и слијепе гомиле отроване преваром, — стићи до онога до чега ти је стало. Загосподарићеш и народом и земљом и државом и временом. Гладни народ напунио јаме, застро стратишта. Подијељени народ није видио, вид су му украли, очи ископали, мада је неко (зна се ко!) међу браћом поставио „барикаду“. И са једне и са друге стране се ухватило крваво коло окићено погибијама и костурима. Клала се браћа међу собом, и, исклала. Ено им умјесто кућа кућишта (проскитајте огромним дјелом Михаила Лалића, па ћете видјети да је сва Црна Гора у црнини и да је неће скидати са себе до вијека!) умјесто баштина пустош, а гробља су им постала пространија од вароши. . . А ти док се они кољу јездиш ка своје циљу на помамљеној обмани и није те стид и није ти стало што ти је крв народна до кољена, што су ти руке кржаве до лаката, и, што земљом тутње избезумљене вјетрине, јауци закланог народа, а недокланог народа. . .

Народ никада неће сазнати да у ономе „сјутра“ нема ничега бољег. Половина или више ће изгинути, а оно што остане неће имати ни снаге, нити воље, ни толико да приупита“. „Шта ово би?!“

Нико од вас са чела неће одговорити на народно надање. Народ без наде и надања и није народ све док не напуни руке ножевима и крене да у огромној смрти и пљеви ријечи тражи оно „СЈУТРА“, — препуно сна и врућих хљебова. И једни и други, са обадвије стране барикаде, обећавају и „своју државу“ и слободу и демократију, док на другу страну сипају дрвље и камење (то најбоље показују мудро употребљене наше сумануте и отровне поскочице, којима је Михаило Лалић осликао нас у мржњи. . .), па док народ схвати у чему је „истина“, вазда буде касно.

Маса није народ! Народ је оно што исијава мудрост изнад масе, онај њен животни дио, она срчика на коју се маса ослања. Маса без народа који је сачињен од мудрости и храбрости, постаје гомила чијом судбином се размеђу и сеире луди и охоли.

Проповиједају да смо браћа. А јесмо ли? Да, шта смо друго! Нас је као браћу исписао Михаило Лалић умније од свих који су се до сада лаћали пера. Носиш у руци, рецимо „Лелејску гору“ или „Хајку“ или „Зло прољеће“ или. . . ма коју од задужбина које нам Лалић остави, — осјећаш да између тих корица

тутње ратови, сурвавају се војске и цијели народи, гину људи, горе вароши и села, даве се у тавницама и казаматима, брат је кренуо на брата. То је тек права мржња, то је тек истинско клање. Да браћа нисмо зар би се толико клали и тако беспштедно истраживали? Ево, браћо, ево иде вријеме (као да нам довикује историја, да не би заборавили шта нам ваља чинити!), не иде већ је дошло. Ено му кржаве очи, од несна, ено руке у длаку зарасле, ено га без ногу а хода, ено га свраћа у куће и појате, ено га блеји по торовима, ено га држи ватрене говоре на трговима и на стратиштима. . . Похитајмо да се вријеме не наљути на нас, повадимо ножеве и виле и из шкрипина и испод шљемена трометке француске и брзе и на зло спремне московке, да попалимо куће једни другима, — па ће свијет видјети да смо одиста браћа. Браћа без лијека!

Ми смо само у сеобама вјечни! у неким нашим непрестаним будимљама које теку као ријека.

У смрти нас нема. Да нас има и тамо сигурно је да би смо заметнули кавгу око тога чија је смрт зорнија, чија изгледнија, чија ли гласовитија. . .

И по томе ће нас свијет препознавати. И по Чемеркићима, и по Боровану и по Тадији. Знаће ко смо били и да смо били, — ако кад га осаме притисну буде хтио да сазна нешто и о онима који су некада у крв братску запливали, а да ни сами не знају због чега. Зле ли памети!

Није довољно само читати Лалића. Треба, како мислим, друговати са оним што је написао, бити пријатељ са сваком страницом, сваке његове књиге, ускочити као у живу ватру у то вријеме из којег је настала прича о нашој трагичној епопеји, о нашем узалудном надању. Многи умни људи (којима је то посао и занат!) тумачили су Лалића, сваки на свој начин. Те његову тематику, те његову философију, те његово правдољубље и истонољубље, те све оно што се може тумачити у човјеку и дјелу (књижевном) какав је Михаило Лалић. Увјерен сам да свако на свој начин схвата и тумачи оно што велики људи оставе у наслеђе цивилизацији којој су припадали. „Од много отаца, — дјеца су килава“ . . .

Ако знамо гдје живимо онда знамо, како сам и рекао да смо само у сеобама вјечни. Селимо се са једног краја на други крај живота, јер код нас ништа нема свој почетак, селимо се и губимо са једног краја смрти на други, и, тако љуљамо васељенску скитњу и помажемо јој да се за њу чује и дођу другим свјетовима. . . Онда то бива тако, ако наше ријечи остављене да нас свједоче по књигама, — не скапају од осаме. Ако нико књигу не отвори, ако заборави због чега је и о чему написана, — ријечи ће почети да умиру, да се гложе међу собом, и, настаће поновљено клање којим смо „задивили“ свијет, а причу о томе само тако и никако другачије оставио је Михаило Лалић, да би о нама остао спомен, да се не истражимо и у ријечима, или: да се

ријечима не ископамо! Тај ископ је најдубљи. Тај ископ је рана без видара, тај ископ је зло над злима, а у свим тим злима и још најгрозоморније зло: ЗАБОРАВ! Управо, Михаило Лалић је написао толико о нама да неда заборавају на нас. Ту ћемо и остати цјелокупни, здрави и рањави, разбучени и разобручени, пуштахијски кивни на вога, јер ми „зла мрзноме чинити не можемо, а ко нам је мио или својта, — траг по трагу њему ископамо“!... Ријечи у осами не умиру од досаде већ од туге. Све ријечи у дјелу Михаила Лалића (и онда кад казују амо мрт) здружене су у инату да истрају као свјedoци све до „судњег дана“.

У свијегу Михаила Лалића ријечи и мисли не самују. Ослоњене су једна на другу па тако граде чудесни дом у којему човјеку, кад хоће да се нагне над временом, — бивају сигуран ослонац, макар да се говори и о таквим временима каква су била она кроз која смо прошли у разним ратовима овога вијека. Ти ратови још трају и неће никада бити завршени! Нама је све у рату. Ми смо сви у ратовима и ратовањима, а све ради тога да би на ономе што у нас ураста као отаџбина остварили своје живљење и своју слободу. Ту и настају наше диобе.

Једни прихватају „борбу непрестану“, а други који и не знају да „страх животу каља образ често“, — узимају ропство онаквим какво је дошло и прилагођавају му се. Раздаљина између њих је велика, тако да се ни међусобним уништавањем не могу затријети, па вјечито остаје она истина коју је мудри римљанин рекао, а коју смо ми ставили на почетку овога размишљања о Михаилу Лалићу.

Сва наша војевања за слободу и сви наши (опет међусобни) сломоврати у слободи живе пуним животом на страницама овога обимног дјела. Све наше слободе су бунцијске и комитске. Све нам је побуна без које, изгледа, не бисмо били, нити опстали на овом крајку планете, који је некада давно одњибио цивилизацију којој по неком злом усуду и ми припадамо. Ми се тек у слободи, (а тобоже је градимо према себи!) изуједамо, искољемо колико нико други на земљином шару...

Све се то вије, увија и узноси као „Прамен таме“, као магла из које искачу људи и догађаји, да би омеђили историју и вратили је у праве токове као оно што се ријека враћа у корито кад натисну безвођа и суше. Наше суше и наше глади су без премца у историји. Нико други није знао тако сурово и безнадежно да воли и заволи како је то чинила Видра, нико као Ладо под слаповима страсти (а около се гине!) и бездушне самоће, — није знао да у пустој планини или у казамату, међу браћом упамти оно што је ваљало упамтити да би нам се у облику мудре књиге вратило да нас потсјети на то каква смо ми то браћа била и шта смо једни другима чинили уморни и од рађања и од умирања. Сити наших погибија задивили смо околни свијет тиме како смо без милости упадали у куће и душе сродника, братстве-

ника и племеника да их крвљу и прекољем научимо како треба да живе и у шта да вјерују. Сва наша вјеровања су улазила у смрт као у свој дом. Тамо смо једино могли да се наслађујемо нестајањем оних које смо посули јавном мржњом и осакатили злбом без које би било немогућно створити оно што се назива „новим свијетом“, — како се у томе вјеровању називала нека, у тмастим и далеким маглама, назирала, или су је наслућивали само они који су знали и могли најпакленије да мрзе. Учећи друге никада нијесмо успјели да подучимо себе. . . (Читај Лалића, па ћеш сазнати зашто је то тако!).

Јесмо ли толико несрећни и неразумни да ни сами незнамо на каквој и којој земљи живимо. Зло у нас, може бити, улази из похотне, тврде и непреболне земље! Зар не би требало да се разбудимо да спалимо мржњу, да ијед којим се трујемо сасијечемо у коријену нашом мудрошћу?! Ако то не учинимо, поручује нам Михаило Лалић, — прије него нестанемо, од нас ће се склањати друге земље и народи, који су већ поодавно заузели простор (неки више него им и припада по божјој и људској правди), и мјесто, — ми нећемо моћи да се нађемо међу њима, јер неће бити мјеста за нас. Ми живимо на својој, али не и благословенској земљи (ма колико била и наша и света!) и ко би могао да благослови наше муке, ако ми сами то не учинимо. . . Рат је бескрајни непроходни простор несреће и бесмисла. Над њим сунце као усијани бјегунац. . . Шта ми да радимо сазнаћемо, ако се приклонимо оној мудрости коју нам поклања Михаило Лалић, оним визионарски пророчким записима о томе (као и Луције Сенска!) да је најгоре од свих робовања оно које се добровољно прихвата. Код нас има и тих, и дан дањи, који су спремни да добровољним робовањем спасу голи живот, — не хајући, не марећи, не осврћући се на оне војске ријечи које ће остати да свима нама пресуде, да нас разврстају у некој будућој истини, да нам свима, колико је то могуће, одреде мјесто док још има дана. . . Тако казује и Михаило Лалић, па смо ради тога и увјерени да је његова литература као мост од гранита пружена на међи вјекова да их споји и да одоли свему што насрће и сукрвичастим завјесама заборава хоће да нас затре. . . Ништа не може зауставити ријеч кад крене по народу, а све ријечи Михаила Лалића (колико искочиле из народа!) су засађене усправно као младице и мудри стогоди борови самотњаци који одолијевају невољама времена и невремена, људи и нељуди!

Подијељени, безнадно и крваво уклети, настањени смо по ширинама литературе Михаила Лалића, па се понекад, мимоилазимо не знајући једни за друге, губимо се и нестајемо у непрегледним делтама ове својеврсне саге о „нама“ и о „њима“, не мислећи о томе да смо једно, да друго и не можемо бити, јер нас коријени из којих смо изђикали (за „наше“ и „њихово“ зло!) везују међу камењем и драчама, на скорчалим подланица-

ма баштина које нас хране, на међама и побрђима по којима скитамо да би их окитили гробовима.

Јекти замрзлим пољем живота, заснијеженим тугом и смрћу, — јекти и лаје пољем мудрости лиоцица живота. Нико да је заустави, нико да је усмрти, нико да јој чапру осуши изнад огњишта! Никога нема, само наша вјечна клања и наше непрестане сеобе, сеобе по бескрају, сеобе на крају, а краја нема.

Ми смо у подножју васељене. Сићушни. Невидљиви. Сами. Да нас нема, и наших истина, по дјелима какво је и Лалићево, нико за нас не би ни марио нити знао! Ми и истрији направимо засједу па је окитимо ноћним убиствима. Заспемо је до вјећа нашим невољама, тако да она под тим товаром не може да пусти гласа од себе, да врисне тражећи помоћ, да се од нас ослободи, да одахне од нашег зла, историја „мудра учитељица живота“ (никако није јасно ко је ову глупост извалио, кад се зна да многе, а поготово нас та „учитељица“ није ничему научила), — и тек послије тога одмора да крене у ново стварање свијета, у чему ћемо јој и ми свестрано и обилато одмоћи!!!

Тако сам ја разумио све што је Лалић написао. Сво је то његово дјело узрасло над развалинама времена и Црне Горе никада и не слутећи да ће остати над свиме тим као знак и опомена којом се народи упућују да стигну до циља, јер многи народи да нема пута не би знали кући да дођу, ако куће имају, ако им је кућа отаџбина, искежени завичај или пренасељено пробиште у којему, такође, не може бити мира, јер су и тамо једни поред других „наши“ и „њихови“...

Доста пута сам се сријетао са Михаилом Лалићем. Водио сам са њим разговоре. Снимио оно што он каже да би потомству оставили живу ријеч часног човјека — мудраца. Поклонио ми је и неке књиге: „Хајку“ на примјер, када смо гостовали у Љубљани, 1964, као црногорски писци, „Стазе слободе“, у Херцег Новом 1988. тачно 40 година пошто је ова књига била објављена на Цетињу, оне злослутне, тамничарске и изјеличке године. Оне године душоједне.

„Кад прочиташ, а сигурно си већ читао, наћи ћеш Петре, и једну пјесму о Лењину... Мило ми је што сам је написао“... остало је забиљежено на магнетофонској траци.

„Много је смрти у свима нама, а може бити да другог ничега и нема, због тога толико о њој пишемо, нарочито ми из Црне Горе“ — говорио је мудри старац, — као што су некада давно библијски пророци остављали своје ријечи и своје записе и своја умовања, — по разним завјетима да би допрле до нас и њихово вријеме обасјале свјетлошћу тако да и ми можемо да га препознамо као да смо у њему били... Изван времена нас нема. Нема ничега!

Јесмо ли били и прије него смо настали? Ко би то знао?! Ни паметни Михаило Лалић то није знао, јер:

„Ноћ предсмртна од смрти је краћа,
— ту нам браћу поклаше небраћа“!

(Лазине, 1969.)

Такав смо свијет били и такве нас је свијету оставио Михаило Лалић. А свијет почео полако да нас заборавља и биће тако све до неког новог васкрснућа. До неког новог Михаила Лалића... До неког новог ропства у које ће неки наши (као вазда, ако већ нијесу!) — нагрнути драговољно.

* * *

Граби нашом пустошном збиљом, граби заглупљени Пашко Поповић. Скупља нас просуте, спаљене, преклане... Оће ли бити Пашка Поповића, оће ли га бити и у оном времену у којему нас нема? Да нас Пашко (божји човјек) сабере и смјести у утробу земље завичајне, — не би ли тамо једни поред других постали оно што смо рођењем били: БРАЋА!

Пребира свијетом и временом као по бројаницама, — пребира Ладо Тајовић, не би ли доакао и времену и људима који су испоганили вријеме! И човјеково име су испоганили!

